

ІМАНУЇЛ ВАЛЕРСТАЙН,

почесний професор соціології Єльського
університету (США)

Модернізація: мир праху її

Abstract

The article represents a short polemic delivered by Wallerstein in a debate with modernization theorist Alex Inkeles at the meetings of the American Sociological Association in 1975. Wallerstein sought to demonstrate that modernization theory failed to create an adequate image of world social development. He also outlined the alternative theoretical and historical approach.

Цей короткий полемічний виступ був прочитаний у перебігу дебатів із Алексом Інкелесом на засіданні Американської соціологічної асоціації у 1975 році. Я намагався поховати теорію модернізації або, принаймні, показати, чому я відкидаю її. Однак я побоююся, що теорія модернізації вижила в нових формах, але вважаю, що все сказане мною про неї зберігає свою істинність.

Коли концепція вмирає, хтось намагається оживити її за допомогою ритуальних заклинань, інші з плачем шкодують про її кончину, треті роблять вигляд, що її ніколи й не було, а хтось роздратовується за будь-якого згадування про неї. І лишень Американська соціологічна асоціація служить заупокійну месу.

De mortuis nil nisi bonum? Що стосується персоналій, це, напевно, добрий заклик, проте в інтелектуальних або політичних питаннях від нього небагато користі. Тому хотілося б стисло розглянути, яким чином в одну чудову мить світова соціальна наука опинилася в цьому глухому куті, відомому як теорія модернізації, й оскільки декому з нас удалося вибратися з нього, з'ясувати, що ж лежить попереду на обрії.

Я не певен, чи слід робити огляд історії цієї ідеї, оскільки це вже робилося багаторазово і з багатьох приводів. Але поминки зазвичай передбачають спогади.

До 1945 року ще видавалося обґрунтованим вважати Європу центром світу. Навіть антиімперіалістичні рухи за межами Європи та спрямовані проти Європи виходили з цього засновку. Але світ неминуче змінювався. І щоб опанувати змінюваний світ, західні вчені винайшли розвиток, винайшли третій світ і винайшли модернізацію.

Спершу перелічимо переваги цих винаходів. Нові терміни заступили місце старих, що втратили привабливість. Відсталі нації стали лишень слабоборозвиненими. Жовта орда перетворилася на третій світ. А прогрес більше не означав вестернізації. Тепер можна було братися до очищення через модернізацію.

Передусім нові поняття дарували надію. Звісно, Африка ніколи не винаходила колеса, безперечно, азійські релігії були фаталістичними, безумовно, іслам проповідував покірність, ясна річ, латиноамериканці поєднували расове змішування з відсутністю заповзятливості, натомість тепер можна було з упевненістю стверджувати, що ці вади є не біологічними, а лише культурними. І якби, подібно до японців, слабоборозвинені нації були достатньо розумними, щоб винайти тубільну версію кальвінізму; або якби можна було якимось чином спонукати їх змінити зміст дитячих книжок (хоча, звісно, спершу необхідно навчити дітей читати); або якби у віддалених селах установили б транзисторні радіоприймачі; або якби далекоглядні еліти, з допомогою альтруїстично налаштованих чужоземних прибульців, змогли мобілізувати занурені у темряву неуцтва маси; або якби ..., тоді слабоборозвинені нації змогли б перейти Йордан і ступити на землю, що тече молоком і медом. От таку надію дарували теоретики модернізації.

Ця притча, без сумніву, була вартою свого часу. Можна було б легко показати, як маніпулювали нею господарі світу. Втім, треба визнати, що вона заохочувала безкорисливе й благодійне наукове дослідження, а також ліберальну соціальну дію. Проте настав час облишити дитячі ігри й подивитися в обличчя реальності.

Ми живемо не в модернізованому, а в капіталістичному світі. І цим світом рухає зовсім не потреба в досягненнях, а потреба в отриманні прибутку. Проблема пригноблених верств полягає не в тому, яким чином здійснювати комунікацію в цьому світі, а в тому, як його подолати. Ані Велика Британія, ані Сполучені Штати, ані Радянський Союз не являють собою моделі чийогось майбутнього. Усе це — державні структури теперішнього часу, часткові, а не всезагальні інститути, що діють усередині історично своєрідної світ-системи, яка завжди перебуває в процесі розвитку.

Порівняльні вимірювання незіставних і неавтономних елементів — останнє, чого ми потребуємо, коли суспільна система, в якій ми всі діємо, вперше в людській історії становить органічну цілісність, де все зводиться до гри внутрішніх співвідношень, властивих капіталістичній світ-економіці: відносин ядра і периферії, буржуазії і пролетаріату, гегемоністської культури і культури опору, панівних страт, із їхньою вимогою застосовувати універсалістські індивідуальні мірила, і інституціонально пригноблених

расових та етнічних страт, партії порядку і партії змін. Ці співвідношення також піддаються вимірюванню, але ми чомусь їх досі не вимірювали.

Перший крок, який нам необхідно зробити, якщо ми бажаємо осмислити наш світ, полягає в тому, щоб рішуче відмовитися від проведення будь-яких жорстких меж між історичними й соціальними науками і визнати, що всі вони є частиною однієї-єдиної дисципліни, яка займається дослідженням історії розвитку людських суспільств. Немає узагальнень, істинність яких не була б історично обмеженою в часі, оскільки немає незмінних систем і структур. І немає такої сукупності або послідовності суспільних подій, яку можна було б у повному обсязі осмислити, не звертаючись до теоретичних конструкцій, функція яких полягає в тому, щоб створювати зміст, виходячи з реальності.

Головна вада всіх понять, пов'язаних із теорією модернізації, полягає в тому, що вони надто аісторичні. Зрештою, сучасний світ не виник нізвідки. Його народження означало трансформацію особливого варіанта редистрибутивного способу виробництва, що існував у феодальній Європі, в європейську світ-економіку, ґрунтовану на капіталістичному способі виробництва. Цей процес передбачав посилення державних структур у зоні ядра європейської світ-економіки та відповідне ослаблення їх на периферії.

Відколи капіталізм зміг консолідуватися як система і відкат унеможливився, внутрішня логіка функціонування цієї системи, прагнення максимального прибутку, примушувала її невинно розростатися — вшир, екстенсивно, охоплюючи всю земну кулю, і вглиб, інтенсивно, шляхом постійного, хоча й нерівномірного нагромадження капіталу, створення стимулів механізації процесу праці з метою подальшого збільшення виробництва, розширення й оптимізації можливостей швидкого реагування на пермутації світового ринку через пролетаризацію праці й комерціалізацію землі. От що означає модернізація, якщо вже комусь кортить використовувати настільки беззмістовний термін.

Однак хоч би який термін ми використовували, завжди слід пам'ятати, що суфікс “-ization” в англійській мові містить антиномію. Він позначає як певний стан, так і процес його становлення. Капіталістична світ-економіка і після чотирьох-п'яти століть існування й досі не змогла прийти до цілком вільного ринку, вільної праці, вільного відчуження землі й нічим не обмежених потоків капіталу. І, гадаю, ніколи не зможе досягти цього. Оскільки, на мій погляд, сутність капіталістичного способу виробництва полягає в *частковій* свободі чинників виробництва. Фактично лише в соціалістичній світ-системі ми зможемо здійснити справжню свободу, включно зі свободою потоків чинників виробництва. От що насправді приховується за Марксовою фразою про “стрибок із царства необхідності до царства свободи”.

Я не збираюся проповідувати тут якусь віру. Ті, хто бажає прийняти вчення, приймуть його. А ті, хто — ні, боротимуться з ним. Радше я хотів би запропонувати тим, хто прагне розуміння переходу від капіталізму до соціалізму, який ми переживаємо, програму інтелектуальної праці й у такий спосіб сприяти його здійсненню.

Мабуть, найвищий пріоритет слід віддати первинним проблемам, якими переймалися засновники соціальної науки у XIX столітті, розумінню

капіталістичної світ-економіки як гештальта, цілісності. Але як до цього прийти? Я бачу п'ять великих, дуже важливих за своїми масштабами сфер дослідження.

1. Перша сфера стосується внутрішнього функціонування капіталістичної світ-економіки як системи: інституціональні способи перетворення певних географічних зон на ядро, периферію і напівпериферію цієї системи і ті шляхи, якими окремі одиниці цієї системи можуть змінювати і змінюють своє місце в цій ієрархії; механізми передання добавленої вартості ядру; способи виникнення, консолідації й дезінтеграції класів, множина способів вираження і виявлення класової боротьби, створення, підтримування існування і руйнація всіх різновидів "статус-груп" (етнонаціональних груп, каст, утворених за расовою ознакою, статево-вікових груп); способи та форми переплетення цих "статусних" угруповань із класовою структурою; культурне вираження конфліктуючих інтересів; модель взаємодії між циклічними процесами економічних підйомів і спадів та віковими еволюційними процесами, що підривають засади стабільності системи; шляхи пролетаризації робочої сили та комерціалізації землі, а також способи опору цим процесам; вплив держави на світовий ринок і її допомога особливим групам, що посідають певне місце на цьому ринку; піднесення антисистемних революційних рухів.

Список виявився довгим, і це лише в одній сфері. Але водночас ми маємо досліджувати й інші сфери.

2. Передусім ми маємо наново порушити питання про те, яким чином і коли створювалася капіталістична світ-економіка: чому перехід до капіталізму відбувся у феодальній Європі, а не деінде в іншому місці; чому він відбувався саме в цей час, а не раніше чи пізніше; чому більш ранні спроби переходу були невдалими. Це не просто вправи з археологічної реконструкції; таке дослідження вельми важливе для всебічного осмислення характеру нашої нинішньої системи.

3. Із цією проблемою взаємопов'язана інша, майже не розроблена. Упродовж принаймні трьох століть (XVI–XVIII) капіталістична світ-економіка функціонувала поряд із наявними за її межами некапіталістичними соціальними системами. Як вона взаємодіяла з ними? І зокрема, які саме процеси дали змогу капіталістичній світ-економіці інкорпорувати їх?

4. У світлі цих проблем, що становлять для нас інтерес, стає зрозумілим, чому ми маємо звернутися також до порівняльних досліджень різних історичних форм соціальних систем, альтернативних способів виробництва. Сам я вважаю, що до нинішнього часу існували тільки три способи виробництва: реципрокний (родовий) спосіб, який можна виявити в мінісистемах, редистрибутивний (данницький) спосіб виробництва, властивий світ-імперіям (які досягли повного розквіту або практично розпалися), капіталістичний (ринковий) спосіб виробництва, притаманний світ-економікам. Але це не остаточне формулювання і його можна заперечувати. У будь-якому разі необхідно здійснити чималу роботу, щоб просто правильно визначити, які історичні конструкти відображали ті чи ті способи виробництва, і провести відповідні порівняльні дослідження, насамперед у межах зазначених систем, або способів виробництва, а потім і між ними.

5. Далі це підводить нас до питання про четверту систему, ґрунтовану на соціалістичному способі виробництва, наше майбутнє світоправління. Зараз ми переживаємо перехід до нього. Цей перехід уже розпочався, і для його завершення знадобиться певний час. Але як ми поставимося до нього? Як раціональні активісти, котрі сприяють цьому переходу, чи як розумні об'єктивісти (зловмисні або цинічні)? У будь-якому разі ми маємо наново оцінити багатоманітні “соціалістичні” досвіди, розглядаючи їх як режими, що з більшим чи меншим успіхом намагаються трансформувати наявну світ-систему і водночас слугують почасти прообразом світ-системи майбутнього. І нам необхідно розібратися з проблемою взаємовідносин революційних рухів у різноманітних політичних підрозділах світ-системи.

Ви можете запитати, хіба ця програма не набагато ширша за вузьку сферу досліджень, на охоплення якої претендувала “модернізація”. Так, немає заперечень. Але у тім-то й річ. Теорія модернізації послугувала тому, щоб увести нас від складання програми, здатної звернутися до проблем, що, як передбачалося, перебувають в центрі її уваги. Ця програма вимагає перегляду наших історичних наративів, нагромадження нових світ-системних кількісних даних (майже з нуля) і, насамперед, перегляду й очищення нашого концептуального багажу.

Дехто вочевидь скаже, що така програма являє собою регрес від наукових досягнень сучасної соціальної науки до неточного й ідеологічно спотвореного знання ХІХ століття. У відповідь на таку заяву можна лише навести слова, сказані Томасом Куном під час обговорення проблеми історичного використання вимірювань у фізичних науках:

“Чимало якісних досліджень, як емпіричних, так і теоретичних, зазвичай виступають необхідною передумовою плідної квантифікації певної царини дослідження. За відсутності такої попередньої роботи методологічна установка “Йди і вимірюй” може виявитися тільки запрошенням до марнування часу...”

Повна й обґрунтована квантифікація будь-якої науки являє собою досягнення бажаної досконалості. Проте насправді цієї досконалості неможливо досягти лише шляхом вимірювання. Як у випадку індивідуального розвитку, так і у випадку наукової групи зрілість найбільш безумовно приходить до тих, хто вмів очікувати”.

Упродовж останніх тридцяти років ми виявляли нетерпіння. І вино скисло. Тож повернімося до пункту, з якого ми розпочинали: розуміння реальності нашого світу, що є капіталістичною світ-економікою на ранніх стадіях переходу до соціалістичного світоправління. Цей шлях важкий як з інтелектуальної, так і з політичної точки зору. Але це шлях інтелектуальної чесності й, разом із тим, є вельми перспективним у науковому плані.

Переклад з англійської Андрія Малюка